

ПРИЧИННІСТЬ І ДЕТЕРМІНІЗМ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ У ФІЛОСОФІЇ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Обґрунтовано, що у філософській думці відбулась еволюція поглядів на співвідношення детермінізму та причинності – від визнання причинності єдиною формою детермінізму до розвитку різних видів детермінації. Відповідно їй у сучасній кримінально-правовій науці переважає розуміння причинності як однієї з форм детермінізму.

Ключові слова: причинність, детермінізм, каузальність, породження, активність.

Обосновано, что в философской мысли произошла эволюция взглядов на соотношение детерминизма и причинности – от признания причинности единственной формой детерминизма к развитию разных видов детерминации. Соответственно и в современной уголовно-правовой науке преобладает понимание причинности как одной из форм детерминизма.

Ключевые слова: причинность, детерминизм, каузальность, порождение, активность.

It is reasonable in the article, that in a philosophical idea the evolution of looks happened to correlation of determinism and causality of – from confession of causality the only form of determinism to development of different types of determination. Accordingly and in modern уголовно-правовой science, understanding of causality prevails as one of forms of determinism.

Key words: causality, determinism, causalness, generation, activity.

На сучасному етапі розвиток теорії кримінального права не можливий без застосування досягнень філософії, а отже, і протидія злочинності, позбавлена філософської основи, не може бути ефективною. Як відомо, категоріальна структура філософії відбиває специфіку людської діяльності з тією різницею, що вона є результатом рефлексії не над окремими (провідними в цей час) видами діяльності, а над людською діяльністю в цілому¹. За допомогою загальних філософських категорій юридичні науки, в тому числі кримінально-правова, здійснюють теоретичне відтворення дійсності. До таких філософських категорій належать «детермінізм» і «причинність». Серед багатьох складних питань причинності у кримінальному праві, що мають своїми витокami філософські начала та дискусії, важливим є питання про співвідношення категорій причинності та детермінізму.

Серед правознавців значний внесок у розробку проблеми співвідношення причинності та детермінізму зробили С.Р. Багіров, С.О. Єфремов, М.І. Ковальов, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, В.Г. Макашвілі, В.Б. Малінін, П.С. Матишевський, В.А. Мисливий, А.А. Музика, В.А. Нерсисян, А.А. Піонтковський, В.С. Прохоров, Т.Л. Сергєєва, О.Б. Сахаров, М.Д. Сергієвський, О.Я. Светлов, М.С. Таганцев, А.А. Тер-Акопов, Г.В. Тімейко, А.Н. Трайнін, Т.В. Церетелі, М.Д. Шаргородський, О.Л. Тимчук, М.Г. Угрехелідзе, С.Д. Шапченко, М.П. Яблоков, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценко та ін. Водночас комплексний аналіз співвідношення причинності та детермінізму як універсальних філософських категорій та їхнього місця у кримінально-правових дослідженнях не проводився.

Насамперед звернемося до філософського визначення поняття детермінізму. Важливість цього поняття для філософської науки важко переоцінити, адже основне питання філософії визначається як «детерміністське питання»². Кон-

цепції детермінізму в філософському пізнанні належить фундаментальна роль у науковому пізнанні навколишнього світу³. А. Пуанкаре писав: «Наука детерміністична, вона є такою *a priori*, без нього (детермінізму – *О.К*) вона не може існувати»⁴. Будь-яка наука відкриває закони детермінованого світу. Детермінізм завжди є знанням, основою (часто прихованою) будь-якої науки, чи то механіка, біологія, психологія тощо⁵.

«Детермінізм» походить від латинського слова «визначаю». Детермінізм зародився у глибокій давнині. Спочатку цей термін означав визнання всезагальності й об'єктивності причинно-наслідкових зв'язків. Як ідея взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності всіх речей, явищ і процесів оточуючого світу детермінізм усвідомлювався людиною задовго до появи системи наукового знання.

Вважається, що першим висловив думку про всезагальність причинно-наслідкових зв'язків у древньогрецькій філософії Левкіпп: «Жодна річ не виникає безпричинно»⁶. Це було перше формулювання закону причинності на філософському рівні, а на рівні власне науковому розуміння причинності як всезагального закону знаходять у древньогрецьких медиків, Гіппократа. Водночас не всі згодні з таким підходом. Окремі вчені, зокрема В.Г. Іванов, приписують першість у визначенні поняття детермінізму французькому математику Лапласу (XVIII – XIX ст.), тоді як переважна більшість відносить її до античності⁷.

У філософських словниках детермінізм переважно визначається як філософське вчення про загальний зв'язок речей, явищ і подій світу, згідно з яким кожна з них визначається іншими і так само визначає, породжує інші⁸. Водночас не всі форми детермінації характеризуються «породженням». Тобто вже на цьому етапі нашого дослідження постає проблема ототожнення детермінізму з категорією «породження», яка є сутнісним ядром іншого поняття – «причинність». Філософ С. Амстердамський правильно підкреслює, що поняттям детермінації охоплюються різні види закономірної залежності між явищами⁹. Подібний підхід домінує і в юридичній науці: детермінізм – категорія багатозначна, вона охоплює безліч зв'язків: станів, структурних, динамічних, фізичних, інформаційних¹⁰. І хоча можна зустріти термін соціальний, біологічний, фізичний, логічний детермінізм¹¹, все ж мова, на наш погляд, іде про філософське обґрунтування специфіки детермінації у відповідних сферах реальності – соціальній, біологічній, фізичній.

Філософи, представники діалектичного матеріалізму, доклали багато зусиль для узагальнення найновіших відкриттів природознавства з метою вироблення діалектичної концепції детермінізму. Узагальнене розуміння детермінізму передбачає встановлення не лише близькості поняття детермінізму і таких понять як зв'язок, (взаємозв'язок) і взаємодія, але й їхньої різниці. Не слід ототожнювати детермінізм просто із вченням про всезагальний зв'язок. Детермінізм уособлює результативний бік взаємодії, яка у свою чергу також забезпечує взаємозв'язок речей і явищ. Отже, ми маємо зворотну реакцію за принципом: «...» . Філософи спеціально звертають увагу на те, що детермінізм не повинен ототожнюватися із взаємозв'язком, хоча й спирається на нього, він представляє активну сторону цього взаємозв'язку, а саме – взаємодію, причому не всяка взаємодія є детермінізмом, детермінізм включає лише направлені форми взаємодії¹². Взаємодія є двостороннім або навіть багатостороннім процесом, який має взаємний характер¹³.

Отже, у філософській науці ніколи не існувало і досі немає універсального

підходу до змісту та обсягу поняття детермінізму. Водночас єдине, з чим згодні всі вчені, – це зв'язок *детермінізму* зі *взаємодією та причинністю*¹⁴. Причинність є відношенням між речами. Речі можуть співіснувати або взаємодіяти, а можуть і спричиняти, породжувати одна одну. Зазначимо, що протягом сторіч, починаючи від Ф. Бекона, обумовленість і визначеність у науковому знанні досліджувалися лише в межах причинності, «діючої причини»¹⁵. Таким чином, ми підійшли до необхідності визначення поняття причинності.

Філософське розуміння причинності полягає у визнанні її одним з моментів універсального зв'язку предметів і явищ світу, який полягає в утворенні або *породженні* одними предметами та явищами – причинами – інших – наслідків¹⁶. Кожного разу, коли йдеться в будь-якому сенсі (науковому чи побутовому) про причину, вживається слово «викликає», «породжує». Сутність категорії причинності випливає із самої сутності матерії, яка полягає в *активності*. Так, сучасне англійське «Causa» (причина), французького походження, походить від латинського «Causa», яке в свою чергу, походить від «caud-ta» і спочатку означало «удар»¹⁷.

При вирішенні безпосередньо проблеми співвідношення аналізованих понять більшість з філософських концепцій причинності виходить з того, що є *особливою формою детермінації*, сутність якої – в тому, що одне явище (причина) породжує інше (наслідок) за певних умов. Причинність іноді визначають як центральний принцип детермінізму¹⁸. Однак спільним у всіх підходах є розуміння причинності як породження одного явища іншим, при чому причина призводить до певних наслідків за певних умов. Адже детермінізм передбачає не лише породження, а й значно більший набір детермінуючих факторів і дій, зокрема умови, за яких причина діє, роль необхідності та випадковості, можливості та дійсності і їх співвідношення в процесі детермінації, специфічний вплив цілого на частини, змісту на форму тощо. Детермінація може здійснюватися від можливого до дійсного чи від причини до наслідку, від змісту до форми. Однак і дійсне може детермінувати нові можливості, наслідок – слугувати народженню нових результатів, форма – визначати зміст.

У багатьох своїх наукових працях філософ В.П. Огородніков наголошує, що саме виділення генетичного аспекту, тобто відносин, породження між причиною і наслідком у якості головного критерію причинності дозволяє відрізнити відносини причинності від інших форм детермінації, а також виокремити такі типи детермінації: каузальний, кондиціональний, інспіруючий (на кшталт «приводу» в соціальній взаємодії), функціональний, системний, управляючий та інші¹⁹.

Отже, принцип детермінізму наділений особливим статусом як в онтологічному, так і в гносеологічному плані по відношенню до інших філософських і загальнонаукових принципів: всі вони використовують принцип детермінізму як фундамент свого обґрунтування та взаємозв'язку одне з одним. Тому необхідним є виявлення не лише поєднання різних детермінуючих факторів, а їхньої ієрархичності, пошук головних і другорядних, суттєвих і несуттєвих форм і видів детермінації відносно до конкретної ситуації, конкретного об'єкту. Викриття системи детермінацій передбачає не лише виявлення різних детермінуючих процесів «факторів», але й обов'язкове встановлення супідрядності цих факторів, їх субординації та координації.

Виходячи з наведеного, можна зробити такі узагальнення. Детермінація як відносно активний момент взаємодії завжди несе в собі елемент причинності по

відношенню до здійснених змін, але не завжди виступає причиною (детермінацією, що породжує) процесу, в якому бере участь. Детермінізм не зводиться до теорії причинності, оскільки причинні відносини є лише одним із аспектів детермінації. Детермінізм включає в себе цілий ряд категорій: умови, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, ціле і частини, зміст і форма.

Отже, можна дійти висновку, що у філософії детермінізм визначається як поняття ширше за змістом, ніж причинність. Серед філософів XIX–XX століть такої позиції дотримуються, зокрема, С. Амстердамський, Я.Ф. Аскін, В.Г. Іванов, Ю.Б. Молчанов, Б.С. Українцев, Р.С. Сейфуллаєв, М.Е.Омельянівський, М.А. Парнюк, О.С. Разумовський, В.Н. Сагатовський, Ю.В. Сачков, В.Н. Пермінов, І.С. Алексєєв, С.Д. Цалін, В.П. Огородніков і багато ін. Окремі вчені категорично заявляють, що змішувати детермінізм з причинністю не лише теоретично неправильно, але й методологічно небезпечно²⁰.

Встановлене нами співвідношення аналізованих понять не вирішує проблему повною мірою. Причинність як поняття вужче за детермінізм, як одна з його форм, яку роль відіграє у ньому? Адже не випадково практично до початку XX ст. уявлення про детермінізм зводилися до причинності. Оскільки в загальних рисах причинність розуміється як породження одного явища іншим, випливає висновок, що саме причинність розкриває активну природу детермінації. У філософській літературі активність виокремлюється і щодо причинності, і щодо детермінізму. Так, В.Я. Пермінов стверджує, що філософи мають певне уявлення про причинність, оскільки мають уявлення про активність²¹. Український філософ М.А. Парнюк подібну тезу висуває щодо детермінізму: принцип детермінізму виражає активність матерії, її саморух²². Потреба пояснення руху, який становить взаємодію як активний процес, його джерел і породила детермінізм. Виокремлюючи не причинні форми детермінації, водночас не слід забувати, що породження існуючих форм буття не можливе поза категорією причинності.

І хоча лише категорія причинності не здатна розкрити всієї складності буття, однак саме знання причин пояснює явище, дає знання про джерело його виникнення. Г.А. Свечніков, розглядаючи причинну та не причинну форми детермінації, зазначає: «Пізнання причини відповідає на питання про джерело руху, зміни речі, чому відбулося явище. Пізнання зв'язку станів описує лише результат руху»²³. Ми підтримуємо такий підхід, що саме причинність є формою детермінації, яка відбиває сутність останньої, її активний характер. Так П. Лаплас, який узагальнив досвід і напрацювання філософів і природознавців XVIII ст. щодо створенню концепції детермінізму, у своїй праці «Досвід філософської теорії вірогідностей» (1795 р.) трактує детермінізм як уособлення «принципу достатньої підстави» в уявленні про світ, викладаючи останній у формі принципу причинності: «... будь-яке явище не може виникнути без заподіючої його причини»²⁴. Також один з найавторитетніших дослідників детермінізму радянського періоду Я.Ф. Аскін, узагальнивши три значення терміну «детермінізм», які виражають три етапи у розвитку детерміністичних уявлень у новій філософії і сучасній науці, констатує так: уявлення про численні види детермінації – детермінуючої дії, яка складає основний зміст детермінізму, – включає в себе ідею причинності як суттєвий компонент²⁵.

Таким чином, становлення теорії детермінізму свідчить, що філософська думка, розпочавши із визнання причинності єдиною формою детермінації, зрештою, спираючись на результати наукового пізнання, розвиває теорію різноманітних

видів детермінації.

Враховуючи той факт, що детермінізм має свою специфіку в різних галузях пізнання, слід звернутись і до співвідношення аналізованих понять, яке здійснюють представники кримінально-правової науки. В минулому, коли причина й обумовленість отожднювалися, дослідження обумовленості розглядали завжди як дослідження причинно-наслідкового зв'язку. Відповідно у кримінально-правовій науці переважно аналізується співвідношення детермінізму та причинного зв'язку в межах об'єктивної сторони складу злочину як єдиної підстави кримінальної відповідальності. Так, В.М. Кудрявцев, В.Д. Малінін зазначають, що поняття детермінізму є ширшим, ніж поняття причинного зв'язку²⁶. Українські вчені також дотримуються окресленої позиції. Н.М. Яриш визначає співвідношення аналізованих понять таким чином: детермінізм – це категорія, яка відбиває будь-яку обумовленість явищ, предметів, процесів, всі види зв'язків між ними; причинність – категорія, призначена для того, щоб виражати виключно причинно-наслідкові відносини, а отже, має вужче значення²⁷. Відповідно й вчені-криміналісти визнають наявність інших, непричинних форм детермінізму. Так, М.Д. Шаргородський вважав, що відповідальність у праві може мати місце не лише тоді, коли є причинний зв'язок, але й тоді, коли наявна інша форма детермінуючого об'єктивного зв'язку²⁸. Про непричинні види детермінації йдеться і в працях вітчизняних науковців. Дослідник причинного зв'язку в кримінальному праві О.Л. Тимчук також зазначає, що хоча категорія причинності є центральною категорією детермінізму, їх отожднення неприпустимо, оскільки існує багато інших, крім казуальної, форм детермінації (всього їх нараховують понад тридцять, із них реально вивчена лише третина)²⁹.

Слід зауважити, що як у філософії, так і в кримінальному праві непоодинокими є випадки змішування категорій детермінізму та причинності. Зокрема, В.Я. Пермінов писав, що детермінізм є погляд на світ з точки зору принципу причинності³⁰. Такий підхід притаманний і юридичній науці. Представник кримінально-правової науки А.А. Тер-Акопов вважає, що така особливість детермінізму як активності зв'язків і відносин, що утворюють його, робить детермінізм тотожним з причинністю, його можна трактувати і як причинність в широкому розумінні, що виключає властивість породження, характерну для причин у вузькому значенні слова. Відповідно автор робить висновок, що в кримінальному праві можна обмежитися використанням категорії причинності³¹. Інша російська вчена Г.Ю. Кошелева, з одного боку, правильно зауважує, що каузальна детермінація є окремим випадком детермінованості, а саме – визначеністю подій їхніми причинами чи наслідками³². З іншого, вчена суперечить сама собі, схвалюючи випадки, коли в літературі детермінізм використовується як контекстуальний синонім причинності, причинного зв'язку. Загальновизнано, що категоріальний апарат кримінально-правової науки повинен відповідати вимогам чіткості й однозначності. Тому неприпустимим є використання синонімічних понять, які є різними за змістом. На підтвердження нашої позиції наведемо аргументи вже вищезгаданого нами дослідника проблем причинності у філософії Я.Ф. Аскіна. Філософ наполягає, що неприпустимість вживання понять «детермінізм» і «причинність» як синонімічних, визначається вже самою категоріальністю слів, що виражають ці поняття. До вимог, яким мають відповідати поняття, що розглядаються як категорії, крім загальності, фундаментальності, максимальної узагальненості, повинна бути віднесена «така ознака як несинонімічність». Якщо дві

категорії виражають одне й те саме – одна з них займає³³. Вчені у галузі кримінального права висувають подібні вимоги до форми кримінального закону, а саме – бути високоінформативним, однозначним, семантично витриманим, чітким, доступним для розуміння, виключати всілякі неясності та колізії³⁴. Тому при вирішенні проблеми співвідношення понять детермінізму та причинності ми констатуємо, що за змістом вони не є синонімічними, тому й використання їх як тотожних не є прийнятним ні у філософії, ні відповідно у праві, в тому числі – кримінальному.

Слід підбити підсумки, що у філософській думці в результаті наукового пізнання відбулась еволюція поглядів на співвідношення детермінізму та причинності – від визнання причинності єдиною формою детермінізму до розвитку різноманітних видів детермінації. Водночас саме причинність розкриває активну природу детермінації. Відповідно й у сучасній кримінально-правовій науці переважає розуміння причинності як однієї з форм детермінізму.

Отримані висновки сприятимуть розробці кримінально-правової концепції причинного зв'язку на основі філософського вчення про причинність як одну з форм детермінізму.

1. *Лукашевич В.С.* Развитие методов научного познания: детерминация и методология исследования // *Детерминизм: системы, развитие.* – Мн.: Наука и техника, 1985. – С. 99. 2. *Огородников В.П.* Мировоззренческое значение принципа и теории детерминизма // *Детерминизм и современная наука: Межвузовский сборник научных трудов.* – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – С. 23. 3. *Баяндин А.В.* Принцип обратной связи в концепции детерминизма структуры вселенной // *Философия науки.* – 2001. – № 1 (9). – С. 70. 4. *Пуанкаре А.* О науке. – М.: Наука, 1983. – С. 515. 5. *Мещерякова Н.А.* Детерминизм в философском рационализме: от Фалеса до Маркса. – Воронеж: Изд-во Воронеж-го гос. ун-та, 1998. – С. 15. 6. *В мире причин и следствий.* Смысл жизни. Диалог мировоззрений. – М: Знание, 1991. – С. 15. 7. *Иванов В.Г.* Детерминизм в философии и физике. – Л.: Наука, 1974. – С. 7. 8. *Булатов М.О.* Філософський словник. – К.: Стило, 2009. – С. 128. 9. *Амстердамский С.* Разные понятия детерминизма // *Вопросы философии.* – 1966. – № 7. – С. 118. 10. *Актуальні проблеми кримінального права: навч. посібник / Попович В.М., Трачук П.А., Андрушко А.В., Логін С.В.* – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С.69. 11. *Шарытин Л.П.* Диалектическая концепция детерминизма и современное естествознание // *Детерминизм, причинность, организация.* – Л.: Наука, 1977. – С. 26. 12. *Аскин Я.Ф.* Философский детерминизм и научное познание. – М: Мысль, 1977. – С. 33. 13. *Парнюк М.А.* Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 43. 14. *Казаринов М.Ю.* Детерминизм в сложных системах управления и самоорганизации. – Л.: Изд-во Лен-го ун-та, 1990. – С. 9. 15. *Хайдеггер М.* Время и бытие: Статьи и выступления / Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – С. 223. 16. *Філософський енциклопедичний словник.* – К.: Абрис., 2002. – С. 523. 17. *Маслиева О.В.* Языковой анализ в исследовании причинности // *Детерминизм. Причинность. Организация.* – Л.: Наука, 1977. – С. 110. 18. *Філософський енциклопедичний словник.* – С.152. 19. *Огородников В.П.* Мировоззренческое значение принципа и теории детерминизма // *Детерминизм и современная наука: Межвузовский сборник научных трудов.* – С. 29.; *Огородников В.П.* Познание необходимости. Детерминизм как принцип научного мировоззрения. – М.: Наука, 1985. – С. 67. 20. *Гарин А.Б., Лезина М.Л., Михайловский В.Н., Огородников В.П.* Принцип детерминизма, его история и теоретическая разработка // *Детерминизм, причинность, организация.* – Л.: Наука, 1977. – С.135. 21. *Перминов В.Я.* Проблемы причинности в философии и естествознании. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1979. – С. 27. 22. *Парнюк М.А.* Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. – К.: Наукова думка, 1972. – С.53.

- 23.** *Свечников Г.А.* Диалектико-материалистическая концепция причинности // Современный детерминизм. Законы природы. – М.: Мысль, 1973. – С. 150. **24.** *Лаплас П.* Опыт философии теории вероятностей. Популярное изложение основ теории вероятностей и ее приложений. – М.: Типо-лит. Кушнерев, 1908. – С. 96. **25.** *Аскин Я.Ф.* Обобщенное понимание детерминизма // Принцип детерминизма / Под ред. Я.Ф. Аскина. – Маратов: Изд-во Саратов-го ун-та, 1983. – С.4. **26.** *Кудрявцев В.Н.* Причинность в криминологии (о структуре индивидуального преступного поведения). – М.: Юрид лит., 1968. – С. 6.; *Энциклопедия уголовного права.* – Спб, 2005. – Т. 4. – С. 309. **27.** *Ярмыш Н.Н.* Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): Монография. – Х.: Право, 2003. – С. 24-30. **28.** *Шаргородский М.Д.* Детерминизм и ответственность // Правоведение. – 1968. – № 1. – С. 45. **29.** *Тимчук О.Л.* Причинный зв'язок як ознака об'єктивної сторони складу злочину: Дис. ... кандидата юрид. наук. – Запоріжжя, 2005. – С. 16. **30.** *Перминов В.Я.* Проблемы причинности в философии и естествознании. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1979. – С. 112. **31.** *Тер-Акопов А.А.* Преступление и проблемы нефизической причинности в уголовном праве. – М.: ЮРКНИГА, 2003. – С. 276. **32.** *Кошелева А.Ю.* Особенности причинной связи в составах преступлений, совершаемых путём бездействия: Дис. ... канд. юрид. наук. - Екатеринбург, 2005. – С. 16-17. **33.** *Аскин Я.Ф.* К вопросу о категориях детерминизма // Современный детерминизм и наука. – Новосибирск: Сиб. отд. Изд-ва Наука, 1975. – Т. 1. – С. 40-41. **34.** *Пономаренко Ю.А.* Чинність і дія кримінального закону в часі: Монографія. – К.: Атіка, 2005. – С. 26.